

Későkapitalizmus, európaizáció: a multikulturalizmus alkonya, vagy valami más...?

Cass Sunstein fontos amerikai tudós: sem a jogelmélet ismerője, sem a viselkedésemélet elemzője nem mellőzhetik a gazdaságtanban. Ezenkívül ő az egyik legfontosabb tudósszemélyiség az amerikai adminisztrációban, a „szabályozás császára”, ahogy egyesek hívják. Sunstein nemrégiben kijelentette¹, hogy az USA-nak a szocializmus felé kellene haladnia, de fennáll egy jelentékeny és majdhogynem áthidalhatatlan akadály: a fehér többség, amely nem kívánja biztosítani a jólétet a néger és a hispano-amerikaiak számára. Az egalitárius dinamika, amely beépül a szocializmusba (vagy a kommunizmusba), megsemmisítené a történelmileg kivívott különbségeket, azaz a történelmi örökséget, amely az USA társadalmának kohézióját jelenti. Az amerikaiak túlságosan rasszista beállítottságúak ahhoz, hogy a szocializmust pártolják, hangzik Sunstein szubverzív állítása. Mert ebből adódik, hogy a szocializmussal kapcsolatos akadály nem ideológiai jellegű (miszerint a szocializmus „elpusztítja a szabadság különféle formáit”, az „USA a kapitalizmus prototípusa” stb.), ami standard értelmezésnek minősül, hanem *félelem a másiktól*, aki szociálisan hasonulhat „hozzám”, „ugyanolyan lehet, mint mi”. Vagyis a fehér többség retteg, hogy elveszíti a történelmileg megszerzett járadékot.² Marad a feladat, hogy levonjak egyéb következtetést is, mármint a különbözőség és az azonosság játékaikapsán, de erről később.

Sunstein mindenesetre rettenetesen komplikálja a helyzetet, és nem tesz lehetővé semmilyen könnyed naivitást: fellépése arra figyelmeztet, hogy

¹ Sunstein: Americans too racist for socialism, Defends communism, welfare state but says 'white majority' oppose programs aiding blacks, Hispanics, <http://www.wnd.com/?pageId=112243>

² Utalás egy kiváló könyvre: Ch. Post, *The American Road to Capitalism Studies in Class-Structure, Economic Development and Political Conflict, 1620–1877*, Leiden, Boston, 2011.

mélyre ássunk, és hogy ne engedjük meg magunknak a túlságosan könnyen kimondott állítások fényűzését. Hiszen emlékezzünk, Sunstein egy olyan ország kapcsán tesz kijelentéseket, amely esetében az önértelmezés szerves része a meggyőződés, hogy a piaci logika alapján kieszközölt siker egyneműsíti az etnikai és faji különbségeket, vagyis, mindenki ugyanazt a pályát futja be, és ugyanarról a startvonalról indul. Az egyneműsítés és a heterogenizáció szerencsés elegye jellemzi az USA-t, ez a szokványos értelmezés. És eme sunsteini értelmezés egy olyan országban jött létre, amely büszke az immigránsokra, és úgy minősíti őket, mint a gazdasági teljesítmények kiváltképpen forrásait. Nem olyan országról beszélünk-e, amely zászlajára az egyetemlegesség normáit írja, az abszolutizált piaci mozgékonyság jegyében?

Természetesen azt aligha kell külön kiemelni, Sunstein kijelentése heves reakciókat váltott ki, akadtak olyan kommentátorok is, akik arra emlékeztettek, hogy e harvardi professzor korábban a „kommunizmusért” szállt síkra, ami, úgy tűnik, a bűnök bűne. Mindez egy korábbi helyzetre emlékeztet. Az ismert szociológus-közgazdász Werner Sombart – Max Weber tanítványa – 1906-ban egy könyvet jelentetett meg³, amelyet sokan vitattak⁴, és amely arra a kérdéskötegre vonatkozott, hogy „miért nincs szocializmus az USA-ban”. Nem áll szándékomban, hogy részletesen elemezzem a felmerülő kérdéseket, csak segítségül hívom a történelmet, hogy tárggyá tegyem a „multikulturalitás” esélyeit és egy paradigmatis helyzet aspektusait – végül is, egy hatalmas országról van szó, amely többszörösen érdekes a „multikulturalitás” történelmi determinációk elemzésének szempontjából. Amikor a multikulturalitásról esik szó, akkor nem lehet megkerülni a csoporttapasztalatok értelmezését. Az állítás egyszerű: nem lehet beszélni a „multikulturalitásról” anélkül, hogy ne vennénk figyelembe a kapitalizmus genealógiáját, és anélkül, hogy ne érintenénk a kapitalizmushoz, a nemzethez és az etnicitáshoz fűződő kollektív tapasztalatokat. Arra teszek kísérletet, hogy néhány kiválasztott példán keresztül megvilágítsam az említett „egyszerű” állítást. Ezzel azt sugallom, hogy a multikulturalitás kérdéskörét nem lehet értelmezni légüres térben; a feltett kérdések csak a modernitás keretei között nyernek értelmet.

Tehát indikatív, hogy az USA-ban megvalósuló/lehetetlenülő szocializmus problémaköre a munkásmozgalom nagy elméletirója, Karl Kautsky

³ W. Sombart, *Why is There no Socialism in the United States?*, ed. and with an Introductory Essay by C. T. Husbands, foreword by Michael Harrington; White Plains: M. E. Sharpe, Inc., 1976.

⁴ S. Lipset, M. and G. Marks, *It Didn't Happen Here: Why Socialism Failed in the United States*, New York, W. W. Norton & Co., 2000.

figyelmét is felkeltette. Kautsky, aki széles körű elméleti keretben vetette fel e kérdést, összehasonlította a kapitalizmushoz vezető orosz, amerikai, német és angol ösvényeket.⁵ A témát, persze, később is taglalták. Szükséges ugyanis belátni, hogy az amerikai burzsoázia abban a helyzetben találta magát, hogy képviselhette az eszményinek nevezett burzsoá-demokratikus forradalmat⁶ (a modern forradalmak kettős természetének elemzése, méghozzá az USA *versus* Franciaország elemzése megtalálható Hannah Arendtnél is), a munkásosztály pedig már a XIX. század elején rendelkezett intézményes lehetőségekkel; tehát szükséges figyelembe venni, hogy annak ellenére, hogy az amerikai burzsoázia abban a történelmi helyzetben volt, hogy történelmet írt más helyzetekhez képest, mégsem jött létre szocializmus az USA-ban. Ez ugyanis nem magától értetődő, és rögtön látni fogjuk a fonalat, amely összeköti Sombart-t, Kautskyt és Sunsteint, azaz, figyelembe vehetjük a múlt azon kérdéseit, amelyek a jelen felé vezetnek bennünket. Például a tény, hogy Marx felértékelte az USA-t, azzal is magyarázható, hogy a szocializmus lehetőségeit éppen eme országban látta meg, vagyis úgy gondolta, hogy az USA magában hordja a jövő csíráit, noha ez a mai távlatból furcsának tűnhet. Észrevette, hogy az első munkáspártot Philadelphiában alapították, ami szinte hihetetlennek tűnik, ha felidézünk az osztálytudat hiányát jelző megannyi állítást.

Visszatérve Kautskyhoz és írásához⁷, ő azt rögzíti, hogy a tőkészek egymeműek, a munkásosztály pedig heterogén. Állandóan keringett a faji kérdés körül, de, dacára annak, hogy tudott angolul, és ismerte a releváns információkat, mégsem lépett át a Rubiconon, azaz, nem értelmezte a faji kérdés komplex összetevőit. Valójában megmaradt azon a szinten, amely jellemző volt a munkásosztály más elméletíróira is. Mégis, Kautsky vizsgálódásaiból leszűrhetjük a rasszizmus egyfajta hermeneutikáját az USA-ban, mert, legalábbis implicite, megannyi helyen csak egy lépés hiányzik, hogy megtörténjen az áttörés. Szemmel látható ugyanis, hogy a szakszervezetek egyszínűek voltak, és hogy vezetőségeik erőteljesen elleneztek az „ázsiai pestist”, azaz a „sárgák” immigrációját. Mike Davis figyelemre méltó cikkben értesít bennünket arról, hogy az amerikai munkásosztály miért külön-

⁵ A cikket újraközölték, K. Kautsky, *The American Worker*, *Historical Materialism*, 2003, volume 11:4, (15–77).

⁶ A „burzsoá forradalom” szintagmája eleve problematikus, E. M. Wood, *The Origin of Capitalism*, 2002, 121.

⁷ P. Le Blanc, *The Absence of Socialism in the United States: Contextualising Kautsky's 'American Worker'*, *Historical Materialism*, 2003, vol., 11:4, 124–170. D. Gaido, *The American Worker' and the Theory of Permanent Revolution: Karl Kautsky on Werner Sombart's Why Is There No Socialism in the United States?*, *Historical Materialism*, 2003, vol., 11:4, 79–123.

bözik a többi munkásosztálytól⁸, ugyanitt olvashatunk egy sereg adatot, amely megerősíti a faji-etnikai elkülönülés tényét, ami nem tette lehetővé az egyenmősítést. A választási viselkedés elemzése félreérthetetlenül megvilágítja az etnikai-vallásos megosztódások tényét. Dacára annak, hogy a munkásosztály egy kisebb része, méghozzá a pietizmus alapján, elfogadta az abolicionizmust, a rasszizmus állandó összetevője a munkásosztály történetének az USA-ban. Mindenesetre az osztálydifferenciációt elködösítette az etnikai differenciáció, azt mondhatjuk, hogy egy különbség *perverz* módon felülírt egy másik különbséget. Davis arra figyelmeztet, hogy nem elégedhetünk meg az etnikai-vallásos különbségek konstataálásával, hanem figyelemben kell részesítenünk azokat a formákat, amelyek alapján e differenciációk teret nyertek a különféle városokban. Davis úgy fogalmaz, hogy a „protestáns nativizmus és a katolicizmus közvetítőin keresztül hatottak a különféle partikularizmusok és az általános nemzeti burzsoá kultúra között. Ezen entitások az *akkulturáció*... tényezőivé váltak, de az asszimiláció antagonisztikus kereteivé is”: az „amerikai munkások elfogadták, hogy elnyomóik vezessék őket, a katolikus immigránsok pedig kapcsolatban álltak a déli reakciókkal”. A betelepülő kapitalizmus igen gyakorta összefüggésbe került a „sötét aspektusokkal”; nem furcsa tehát, hogy Michael Mann híres elbeszélését a „demokrácia sötét oldalairól” (etnikai tisztogatás) az amerikai tapasztalatok alapján dolgozta ki.⁹ Végül is, ha a nemzetértelmezést az ismert bibliai szintagmához kötjük, mármint a kiválasztott nép kategóriáihoz, akkor ez minden bizonnyal érvényes az USA-ra is.¹⁰

Folytathatnám, de eleget mondtam: az etno-vallásos konfliktusok révén történő irányítás, a különbségek instrumentalizációja mindig az egyenmőség hiányának egyfajta többletét jelentette az USA-ban. Pontosán kell ezt érteni, hogy elkerüljük a félreértéseket (pl. a Handlin-Hofstader-tézis). Eszerint az immigránsok gyökértelenek voltak, és egy olyan alakatlan tömeget jelentettek, amely híján volt az osztálykoordinációnak, valamint a

⁸ M. Davis, *Why the US Working Class is Different*, *New Left Review*, 1980, 123, 3–44. Tom Frank észrevette, hogy az USA-ban a szélsőjobb mindig a munkásosztályt jelenti, méghozzá az osztályressentiman kapcsán, D. Graeber, Preface: Spring 2005, *The Commoner*.

⁹ M. Mann, *The Dark Side of Democracy: The Modern Tradition of Ethnic and Political Cleansing*, *New Left Review*, 1999, 235. Az amerikai esetről M. Tonry, *Malign Neglect: Race, Crime, and Punishment in America*, New York: Oxford University Press, 1995. Isti, *Explanations of American Punishment Policies: A National History*, *Punishment and Society*, 2009, 11(93): 377–394.

¹⁰ M. Walzer, *The Revolution of Saints, A Study in the Origins of Radical Politics*, Harvard University Press, 1965.

közös tapasztalatok feldolgozásának. Ennek alapján arra következtethetünk, hogy az immigráció saját maga volt bűnös abban, hogy nem alakított ki osztálytávlatot; a szétszórt emberek sokasága nem volt képes a transzkulturális szolidaritásra. Csakhogy a tény, hogy nem alakult ki a munkásosztály kultúrája, amely hasonult volna az európai konstellációhoz, nem magyarázható meg pusztán az immigráció tényével: ennek alapján még értelmezhető, hogy bizonyos helyzetekben meghatározott csoportok szegregatív módon értelmezték érdekeiket. Nem elégszem meg a sokszor említett leegyszerűsített magyarázattal sem, miszerint a nemzeti mozzanat a legvégső determináns lenne, amely végül minden egyéb aspektust felülír. Az óvatosabb kommentátorok figyelmeztetnek, hogy az egész kérdéskört nem lehet a faji-etnikai komponensekre redukálni, mert létezik több más tényező is.¹¹ Hogy az adott esetben a nemzeti perspektíva úgy vetődik fel, mint a túlélés távlata, nem véletlen, csak arra utal bennünket, hogy a multikulturalitással való szembenézés nem mellőzheti a *kapitalizmus és a nacionalizmus bonyolult viszonyát*.

Hadd említsek rögtön egy elméleti vonatkozást is: „a modern rasszizmus sohasem egy egyszerű viszony a *Mások* iránt, amely a kulturális és szociális differenciációk perverziónál alapul [...], a *Mások* iránti viszonyról van szó, amelyet az állam intervenciója közvetít. Az állammal kapcsolatos konfliktusszerű viszonylatról van szó, amely magában foglalja a Másikkal szembeni konfliktusokkal terhelt relációkat is”.¹² Az állítás *első* része arra vet fényt, ami viszonylagosan ismert: a kulturális és szociológiai különbségek perverziónjáról van szó, és közben felmerül a rasszizmus kérdésköre. A *második* rész arra figyelmeztet, hogy szélesítsük a horizontokat. Rögzítsük és módosítsuk most Balibar állítását: a Másik iránti viszony nem közvetlen, hanem többszörösen közvetített viszony, és ez nemcsak a rasszizmusra, hanem a csoporttapasztalatok megannyi fajtájára is érvényes. *De nemcsak az államról van szó, amely az Azonos és a Különböző közötti közvetítő kapcsolatokat intézményesíti, hanem arról az instrumentáriumról is, amely beékelődik az Azonos és a Másik közé.* Ez a közöttvilág nem kisimított terület, mert különféle harcok, kivételések nyomai, valamint történelmi determinációk jellemzik; ez az a világ, ahol a gazdasági erők meghatározzák a jelképes következményeket, és fordítva. A kultúra (vallás stb.) nem álarc, amelyben a lényeg meghamisítva jelenik meg. Nem azt láttuk-e az amerikai eset kapcsán is, hogy a „gazdasági következmények okai nemcsak gazdasági

¹¹ Néhány utalás, E. Foner, Why is there no socialism in US?, *History Workshop Journal*, 1984.

¹² E. Balibar, Es gibt keinen Staat in Europa: Racism and Politics in Europe Today, *New Left Review*, 1991, 186, March/April, 15.

jellegűek, mint ahogy a jelképes következményeket sem csak ideológiai vagy jelképes okok karakterizálják”?¹³ Nem azt látjuk-e, hogy az etnikai-szegregatív határvonalak úgy jönnek létre, mint válaszok a kapitalista gazdaságok kettős kényszerére és az imaginárius közösség alakzattanára? Azok a csatakiáltások, amelyek „kulturális párbeszédet” igényelnek, éppen e tényt ignorálják. Miközben a „fundamentalizmust” támadják, nem veszik figyelembe a Másik képzeletbeli meghatározottságát a mondializált kapitalizmusban. A kiüresített Azonos és Másik elemzése valamilyen égi etika nevében nem fog a hatalmi kérdésekhez közelíteni bennünket. Úgy tárgyá tenni a kultúrát, hogy félretesszük a gazdasági horizontokat, nem máshoz, mint egyfajta kulturalizációhoz vezet bennünket, ami sokszor valóban ott lappang a „multikulturalizmus”-ban. A szerkezeti kényszerek figyelembevétele nélkül nem magyarázhatjuk meg, miért „másfajta az amerikai osztálytársadalom”, vagy Sunstein diagnózisát arról, hogy miért nem lehetséges a szocializmus az USA-ban.

*

Angela Merkel, Nicholas Sarkozy és David Cameron korábbi kijelentései a multikulturalizmus kiürüléséről Európában felkavarták a port. Voltak olyan fordítások, amelyek azt hangsúlyozták, hogy a multikulturalizmus európai formájának végképp befellegzett. Ezen kijelentések megörvendeztették azokat, akik „eltúlzottnak” minősítették a multikulturalizmust, és azokat is, akik neheztelnek a mérgező „multikulturalizmusra”. Nem utolsósorban, ezen kijelentések zavart keltettek azokban, akik a multikulturalizmus mellett kardoskodnak. Valamifajta rossz érzés marad bennünk akkor is, ha megkíséreljük korrigálni a kijelentésekkel kapcsolatos machinációkat. Merthogy a korrekciók szükségszerűek megannyi publicisztikai megnyilvánulással kapcsolatban. Még egy olyan eminens intézmény, mint a BBC is kapkodott, és túlon túl gyorsan következtetett, miszerint Merkel kijelentései után kizárás fenyegeti mindazokat, akik nem beszélnek németül, és nem tartják fontosnak, hogy elmélyedjenek a német kultúra ismeretében. Erről azonban nem volt szó, Angela Merkel határozottan kidomborította¹⁴, hogy a bevándorlókat szívesen fogadják, és fontos

¹³ E. Balibar, *Mi, građani Evrope?* Beograd, 2003, 51. K. Nash, The “Cultural Turn” in Social Theory: Towards a Theory of Cultural Politics, *Sociology*, 2001, 35(1): 77–92.

¹⁴ M. Schrader: Merkel erklärte „Multikulti” für gescheitert. Deutsche Welle, 2010. 10. 16. <http://www.dw-world.de/dw/article/0,,6118143,00.html>. A. Merkel kijelentéseit Görögországgal kapcsolatban, valamint a „lusta görögökre utaló” „rasziszta jellegű” állításait bírálja, <http://www.stuetzle.in-berlin.de/2011/06/wie-deutschland-von-griechenlands-krise-profitiert/>.

erőforrásai a német gazdaságnak; tudjuk, Németország a II. világháború után – gazdasági okok folytán – immigránsokat befogadó ország. Azért sehol nem beszélnek kizárásról, nem szónokolnak a zárt nemzetállam érdekében, nem kap támogatást ezen politikusok köreiben az európai apartheid, nem áhítják az asszimilációt, hanem arra tesznek kísérletet, hogy elmozdítsák a közösség kereteit, hogy módosítsák a nyelvi integráció formáit, a *Másik* elfogadásának alakzatait. Mindennek alapján nem következtethetünk a hiánytalan nemzeti hegemonia kihirdetésére, amely a felerősödött államon alapulna, nincs szó a XIX. században érvényre jutó nemzetállam felidézéséről, ahogy ezt a *homo nationalis* hirdetői kívánják – ez egyébként is lázálom, mert a nemzeti forma alá van vetve a szociogazdasági dinamikának. A kancellár asszony arról beszélt, hogy a muzulmán kultúra Németország szerves része, pontosan kijelölte, hogy e kultúra konstitutív jellegű, és hogy Németország továbbra is számít a „kvalifikált” bevándorlókra, amennyiben hajlandóságot mutatnak arra, hogy elfogadják a német törvényeket. Ugyanazon ösvényeket tapossa Hollandia is már évek óta, változtatva a tolerancia rezsimjének kereteit.¹⁵ Arról a Hollandiáról van szó, amelyet, példának okáért, a Minorities Memorandum (1983) alapján Európa „legmultikulturálisabb” országának neveznek.

Egyszóval, ezen deklarációk nem konjunkturális jellegűek, csak végső formát adnak egy korábban már napvilágra kerülő irányulásnak; mérvadó kutatók már az új évezred kezdetén diagnosztizálták aényt, hogy a „multikulturális valóság” megváltozott, és várhatóak az elkövetkező elmozdulások is.¹⁶ Egy kutató azt hangoztatta, hogy az államilag közvetített multikulturalizmus hanyatlik, ennél fogva visszakerülünk az asszimiláció modelljéhez, és a nemzetállami hegemoniához.¹⁷ Észrevették, hogy sok államban megváltoztak a kontúrok, az USA-ban csökkentették vagy leállították az affirmatív akciókat, lenyesték az állami kiadásokat, amelyek a „multikulturális aspektusokra” vonatkoztak; Európában ezt

¹⁵ J. M. Doomernik, The state of multiculturalism in the Netherlands, *Diversité Canadienne/Canadian Diversity*, 2005, 4 (1), 32–35. H. Entzinger, The Rise and Fall of Multiculturalism: The Case of the Netherlands,” in *Towards Assimilation and Citizenship: Immigrants in Liberal Nation-States*, Basingstoke, UK, Palgrave, 2003, 59–86.

¹⁶ K. Mitchell, Geographies of identity: multiculturalism unplugged, *Progress in Human Geography*, 2004, 28, 5, 641–651.

¹⁷ R. Brubaker, The return of assimilation? Changing perspectives on immigration and its sequels in France, Germany, and the United States. In Joppke, C. and Morawska, E., ed., *Toward assimilation and citizenship: immigrants in liberal nation-states*, Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2003, 39–58.

Svédország esetében lehetett tetten érni.¹⁸ Gyakran hallhattuk azt, hogy a multikulturalizmus túl messzire ment.¹⁹ A „civil integrációról” szóló okfejtéseket kínálták a „multikulturalizmus többletével szemben”; meghatározott pártok pedig a *Leitkultur* (vezérlő kultúra) hangsúlyozták.²⁰ Időközben olyan elemzések is születtek, amelyek a nemzeti oktatási rendszert taglalták, és kimutatták a multikulturális tartalmak csökkenését: egyenesen úgy fogalmaztak, hogy a „multikulturális edukatív rezsimnek” aranykorának vége szakadt.²¹ A diadalittas neokonzervativizmus meg azzal vádolta a „multikulturalizmust”, hogy gettoizálja a bevándorlókat, a kisebbségeket, hogy ösztönzi a szeparatizmust, rombolván a társadalmi kohéziót. A multikulturalitás és az integráció között persze nem áll fenn nulla összegű játék, de kimutatható, hogy az állami adminisztráció retorikájában megváltoztak a hangsúlyok, mert nem a tarkaságot, hanem a nyugat-európai mércék alapján történő integrációt helyezték előtérbe.

Az asszimiláció „boldog időszaka” azonban a múlté, a XIX. század végérvényesen elmúlt. Aki elfogadja a kapitalizmus játékeit, vagy neoliberalizációját, el kell, hogy fogadjon meghatározott következményeket is. Csakhogy fennáll az európai probléma, hovatovább abból indulok ki, hogy már régóta létezett, ezen retorikai-politikai kijelentések előtt is. Ezen deklarációk csupán korábbi tendenciák összegződéseit jelentik. Azzal a kiegészítéssel, hogy a kérdést másképpen szeretném taglalni, mint az említett politikusok. Először nézzük az európaiak azonosságának kérdését, azaz az

¹⁸ W. Larner, Globalization, governmentality and expertise: creating a call centre labour force. *Review of International Political Economy*, 2002, 9(4), 650–74. K. Mitchell, Transnationalism in the margins: hegemony and the shadow state. In Jackson, P., Crang, P. and Dwyer, C., ed., *Transnational spaces*, London, Routledge, 2004, 122–46. C. Joppke, and Morawska, E. Integrating immigrants in liberal nation-states: policies and practices. In Joppke, C. and Morawska, E., ed., *Toward assimilation and citizenship: immigrants in liberal nation-states*, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2003, 1–36.

¹⁹ P. Toynbee, Why Trevor is right: multiculturalism no longer provides a satisfactory answer to the complex nature of today's race relation issues, *The Guardian*, 2004, 7 April, 12.

²⁰ A német elmozdulásokról (a *Leitkultur* a CDU programja), Ch. Joppke, The Retreat of Multiculturalism in the Liberal State: The Retreat of Multiculturalism in the Liberal State: Theory and Policy, *British Journal of Sociology*, 2004, 55, no. 2. Joppke hiszi, hogy ez nem a monokulturalizmus felé való elmozdulás. Úgy gondolom, leegyszerűsíti a helyzetet. Anne Philips helyesen állapítja meg, hogy mindenki implicite azt feltételezi, hogy az európai beállítottság a priori „jó”. *Multiculturalism without Culture*, Princeton, 2007, 23.

²¹ W. Apple, Between neo-liberalism and neo-conservatism: education and conservatism in global context, in: N. C. Burbules and C. A. Torres (Eds) *Globalization and Education: Critical Perspectives London and New York*, Routledge, 2000, 57–78.

európai közösség imaginációját, a különbségek teremtődését, valamint az európai közjó létrehozását az Azonos és a Másik között. *Ennek alapján szólók majd a multikulturális formákról.* E formákat a sokfajta konfliktus, vagy a szolidaritás alakzatai jellemzik, a munkamegosztás transzformációi, a lakosság költözései karakterizálják. Mert ha beszélhetünk „nemzeti formákról”, akkor nincs akadálya annak, hogy a „*multikulturális formákról*” szóljunk. Mint a „nemzeti formák” esetén, itt is beszélhetünk a „társadalmi formációkról”, *amelyek nem-reduktív módon elegyítik a gazdasági és ideológiai szerkezeteket, a gazdasági kényszereket és a kollektív tapasztalatokat egy létező egész keretén belül.* Függetlenül attól, hogyan transzformálódnak az idegenek integrációs keretei, továbbra is fennállnak a multikulturalitás formái az iménti dinamikus tendenciák jegyében. Mint ahogy a nemzeti forma voltaképpen történelmi képződmény, úgy a multikulturalitás formái is változásnak vannak kitéve.

Visszatérve az elemzett kijelentésekhez, lehetséges-e, hogy egy politikus performatív módon kijelenti, hogy egy társadalmi jelenségnek befellegzett („multikulturalizmus, *haljál meg!*”, „ettől fogva véged van”!)? Hogyan lehetséges bejelenteni/megvalósítani egy társadalmi minta alkonyát, amelyet időközben, „átmeneti” országoknak is ajánltak az európai ügyintézők, mint eszményi modellt? Kérdezzünk: nem építették-e be az antirasszista politika elemeit az európai politikai rendszerekbe? Nem úgy jött-e létre az EU, mint egyfajta szerencsés ötvözete a republikanizmusnak és a föderalizmusnak? És nem az EU javallta-e a különbözőségekkel kapcsolatos aktív politikát? Nem úgy van-e, hogy Európában nem létezik a félelem ama formája, amelyet Sunstein hozott szóba az USA kapcsán?

A rossz közérzet akkor keletkezik, ha megjegyezzük, hogy milyen pillanatokban teszik e kijelentéseket, ez pedig a nem rutinszerű válságkontelláció, amely eléri Európát is. Ugyanis ezen kijelentések beszédhelyzete arra utal, *mintha* a „multikulturális modell” szereplői hozzájárultak volna a válság kiélezéséhez. „Mi túlságosan toleránsak vagyunk, ti pedig agresszívek és hálátlanok.” És ezek a kijelentések *mintha* azt sugallnák, hogy „mi felajánltuk nektek, bevándorlóknak a végtelen multikulturális szeretetünket, befogadván titeket a mi házukba”, „mi szélesre tártuk vendégszeretetünkkel az ajtókat”, „ti pedig bajba sodortatok bennünket”. „Túlságosan közel engedtünk titeket magunkhoz, nektek adtuk a multikulturális játékokat, ti pedig eltúloztátok e játékokat, most, ha nem is szüntetjük meg e játékokat, változtatunk a dolgokon.” „Itt az idő, hogy megváltoztassuk a játékszabályokat, eddig túlságosan toleránsak voltunk”. *Mintha.* Nem beszéltek szándékról, de a politikai kijelentések bizonyos diskurzív rezsimek

részei²², ezek felett a politikusok sem rendelkeznek. *Ebben az értelemben mondom, hogy a szóba hozott kijelentések diskurzív szempontból problematikusak, veszélyesek, és az európai bizonytalanság részei; útkeresésről van szó a bizonytalan környezetben, és nem egy kiérlelt stratégiáról.* Ahogy később látni fogjuk, a különbségek neoliberalis celebrálása mögött ott van a *neoliberalis monokulturalizmus és a neoliberalis nacionalizmus*. Korunk naivitásához tartozik, hogy a neoliberalizmus elveti a kommunitárius nacionalizmus minden fajtáját, hogy az akadálytalan árumozgás eleve *anti-nacionalista; ellenkezőleg a jóakarátú kozmopolitizmus helyett a neoliberalizmus a nacionalizmust igényli mint mozgósítóerőt, hogy megszüldüljön.* (Mintha elfelejtettük volna a régi leckét a gazdasági nacionalizmusról²³, mert feltételeződik, hogy a gazdaság *per se* ésszerű, szűziesen ártatlan, és progresszív módon elhárítja a nacionalista akadályokat.) Margaret Thatcher háborús epizódja Argentínával mintának bizonyul.²⁴ A neoliberalizmus *ambivalensen működik*: egyrészt individualizál (az alanyokat egyénként interpellálja), másrészt *deindividualizál* is. Egyszerre szólítja meg az egyént, mint a felelősség hordozóját, de affirmálja a nemzeti kereteket (mondjuk a következő példát: „holland normák és értékek”). Egyszerre *denacionalizál* és *renacionalizál*. Összeköt és szétold. (A találó kifejezés „az akkulturáció rezsimje”²⁵, hogyan lehetséges, hogy az USA-ban egy időben létezik a neoliberalizmus és a neokonzervativizmus is?) Ennél fogva nem azt mondom, hogy az említett kijelentések csak retorikai díszítések, mert vannak diskurzív effektusaik, a legfelsőbb helyről érkeznek, csak azt állítom, hogy *retroaktív módon rögzítetek egy olyan állapotot, amely a neoliberalizmus dinamikájára utal.*

²² Lásd Sarah Ahmed gondolatait, „a beszédaktus, amely azt állítja, hogy a liberális multikulturalizmus hegemon helyzetben van, maga is egy hegemon pozíciót jelöl, [...] ezért a jelenlegi monokulturális trend támadó beállítottságú a multikulturalizmussal szemben”. ‘Liberal Multiculturalism is the Hegemony – Its an Empirical Fact’ – A response to Slavoj Žižek, <http://www.darkmatter101.org/site/2008/02/19/>.

²³ E. Helleiner, Economic Nationalism as a Challenge to Economic Liberalism? Lessons from the 19th Century, *International Studies Quarterly*, 2002, 46, 307-329. E. Helleiner, Economic liberalism and its critics: the past as prologue? *Review of International Political Economy*, 2003, 10, 4, November, 685-696.

²⁴ D. Harvey, *A Brief History of Neoliberalism*, Oxford, Oxford University Press, 2005, 84. A. Harmes, The rise of neoliberal nationalism, *Review of International Political Economy*, 2011. Y. Kawai, Neoliberalism, Nationalism, and Intercultural Communication: A Critical Analysis of a Japan's Neoliberal Nationalism Discourse under Globalization, *Journal of International and Intercultural Communication*, 2009, 1.

²⁵ W. Schinkel and F. van Houdt, The double helix of cultural assimilationism and neoliberalism: citizenship in contemporary governmentality, *The British Journal of Sociology*, 2010, Volume 61, Issue 4. M. Mann, Has globalisation ended the rise and rise of the nation-state?, *Review of International Political Economy*, 1997, 4.

Azt, hogy az európai önértelmezés válságban van, aligha kell bizonyítani, ha röviden is, de szólnunk kell a válságról. Szeretném eloszlatni a gyanút, hogy a „multikulturalizmus szereplői” (akár közvetett úton is) hozzájárultak volna a válsághoz, ugyanakkor bemutatom, hogy az európai önvívódás a válság *szimptomája*. Nem csak európai válságról van szó, és nem csak kulturális jelenségről kell beszélnünk. Nem mondhatjuk bürokratikus nyelven, hogy ezek afféle hibák, a „nem-ortodox” nézőpontok ki-domborodásai, hanem a későkapitalizmus válságáról kell szólnunk. Mint-hogy újra napvilágra került a válság a néhai hetvenes évek után, ez több mint szimptomatikus: a válság, igaz, valamennyire *dedramatizált* jellegű a harmincas évekhez képest, de az ára mindennek a válság metasztázisa, az implozív effektusokkal egyetemben. Hogy a válság a „nagy” jelzőt viseli magán, azt mutatja, hogy nem egy társadalomrészt sújt a válság, hanem az „egészet”, ami nem teszi lehetővé a technikai finomításokat.

Figyelemre méltó, hogy az EU végső formáját a neoliberalizáció kereteiben nyeri el. Ebben az értelemben az EU-n ott van a megrendült neoliberalizáció pecsétje²⁶ (annak ellenére, hogy a neoliberalizációt Európában egy olyan ország sürgette leginkább, amely nem tagja az EU-nak: Anglia), és e tényt nem lehet figyelmen kívül hagyni, amennyiben a „multikulturális formákról” óhajtunk beszélni. Ha arról beszélünk, hogy mi a közös az európai közösségben, akkor nem mellőzhetjük az EU meggyökerezését meghatározott szociogazdasági szerkezetekben. És éppen e társadalmi dinamikát generálja a neoliberalizmus, amelyet a fékevesztett finanszialisáció is támogat, amely viszont a világot állandó bizonytalanságban tartja.

A föderalizmus és a republikanizmus ötvözete, Kant örökös békéje, a napóleoni *code civil* által alátámasztott bürokratikus szellem, a civilizátorikus küldetésbe vetett hit, nos, e mozzanatok fémjelzik az EU-t. Pacifikációként jött létre Franciaország és Németország között, és nemcsak arra irányult, hogy föloldja a valamikori konfliktusokat, hanem, hogy megoldást nyújtson a német önértelmezés számára, végül is volt a cél, hogy az európai országok számára kedvező versenyhelyzetet teremtsen a globális gazdasági megaversenyben. Ezzel megnyílt a nemzetállam és a politikai tekintély újraértelmezése előtti út, feltárult az ajtó a nemzetállamok központtalanítása előtt, ami az európai univerzalizmus és a nemzeti partikularizmus feszült-

²⁶ J. Milios; D. P. Sotiropoulos, Crisis of Greece or crisis of the euro? A view from the European 'periphery', *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 2010, 12: 3, 223–240. I. Manners, *Another Europe is Possible: Critical Perspectives on European Union Politics*, Handbook of European Union Politics.

ségviszonylatában értendő. De mindig ott volt a *neoliberalizmus* bélyege, ami a racionalitás újfajta formáját jelentette.²⁷ A régi keynesiánus színezetű jóléti állam, amelyet a II. világháború után hoztak létre, valamifajta kombinációt jelentett a nemzeti és a világszintre törekvő tőke dinamika között. A társadalmi szereplők nacionalizációját a jóléti állam közvetítette azzal a céllal, hogy megszelídítse a piaci kockázatokat: Európában, igaz, csak tendencia formájában, valamifajta *koszubsztancialitást* fejezett ki a tőkés és a nemzetállam között. A nemzeti és a gazdasági egység közötti kapcsolatok, amelyek valamilyen módon a modernitást jellemzik, különösen fontos részelemei e kornak.

Most vessünk egy pillantást a tényre, hogy a „multikulturalizmus” állami doktrínaként először Európán kívüli területeken alakult ki. Kanadára és Ausztráliára gondolok, időbelileg pedig a XX. század hetvenes éveinek kezdetére. Ezen országok juttatják érvényre a „differenciális fordulatot”, méghozzá a bevándorló politika és a kisebbségi politika területén: az integrációt pedig az intézményes keretek biztosították. Figyeljük csak meg, hogy a multikulturalizmus kimerülésével kapcsolatos diagnózis kapcsolatban áll az államilag közvetített *multikulturalizmus lanygulásával, azaz az államilag támogatott politikai projektumok eltűnésével*: az integráció kereteinek transzformációja akkor változott meg, amikor módosult az állam státusa. Korábban az állam hajlandóságot mutatott arra, hogy támogassa a multikulturális polgárságot a megfelelő nevelési programokkal. Ez arra utal, hogy a kérdéskört a multikulturális formák fényében vizsgáljuk meg.

A keynesiánus–fordisztikus államot (az atlanti fordizmus, a kelet-ázsiai exportizmus, a latin-amerikai iparosítás formáit) válság sújtja a felforrósodott hatvanas évek után, és akkor következett be a tőke neoliberális kontra-offenzívája is. Így érünk el a *neoliberális konstellációhoz. Am ezt megelőzően szükséges felismerni, hogy az államilag közvetített multikulturalizmus akkor keletkezik, amikor a létező kapitalizmus folyamatai a keynesiánus–fordisztikus állam alkonyát jelzik, amely összekötötte a különbségek elismerését és az erőforrások elosztását. Az állam, amely nem semleges a multikulturalitás vagy a kulturális különbségeket illetően, valamennyire még ma is magán viseli a keynesiánus lendület jelét. Nem azt állítom, hogy abszolút homológia van a multikulturális rezsimek és a szociogazdasági dinamika között, mégis azt sugallom, hogy e kötődést messzemenően figyelembe kell venni. A multikulturalitás sohasem lebeg a levegőben, ezért foglal magában olyan*

²⁷ A neoliberalizmusról mint a racionalitás formájáról, K. Josifidis, A. Lošonc, *Neoliberalizam: sudbina ili izbor*, Novi Sad, Graphic, 2007.

jegyeket, amelyek az első pillanatban külsődlegesnek tűnnek.²⁸ Az államilag meghatározott multikulturalizmus örökség az államapparátus számára, amely neoliberalizálódik a XX. század vége felé. Európában akkor állandósul a multikulturalitás iránti érdeklődés, amikor a neoliberalizáció már folyamatban van, e tény nélkül szinte semmit sem érthetünk meg.

Az utolsó évtizedekben többször jelezték, hogy a nemzetállam lényegtelenné vált a planetáris összefüggések rendszerében, hogy a területi formák meggyengültek a nem-területi egységekkel kapcsolatban. De a „csomó” a kapitalizmus és a nemzet között²⁹ nem tűnt el, csak újfajta alakzatokat öltött. A vélelemmel ellentétben a neoliberalizmus nem a gyenge államba veti hitét; szó sincs arról, hogy az állam meggyengült volna az utóbbi évtizedekben. Ugyan ki közvetítené a világszerte törvényeit? Ki teremtené meg a megfelelő piacokat? Ki alakítaná ki a jogi kereteket? Ki menti a leromlott pénzügyi intézményeket? Nem az állam-e a rend őre még mindig?

Az állam a neoliberalizmusban továbbra is erősnek bizonyul, nem arról van szó ennél fogva, hogy a nemzetállam visszatérne³⁰ egy előzetes állapotba, mert a nemzetállam valójában sohasem lépett le a társadalmi porondról. A legfontosabb, hogy a neoliberalizmus nem működhet maradéktalanul az *erős* (nemzet)állam, nacionalizált *etatizmus*, *kiterjedt állam* nélkül. Csakhogy ez nem azt jelenti, hogy semmi sem változott, hogy nem módosultak az erőforrás-elosztás és az elismerés összefüggései, azaz, ez nem azt jelenti, hogy a nemzeti forma érintetlen maradt. Ha korábban idéztük és pótoltuk az Azonossal és a Másikkal kapcsolatos okfejtést, akkor ezzel most is élnünk kell: az európaiak és az idegenek közötti viszonyokat az állam közvetíti, pontosabban az állami apparátus különleges mechanizmussai. Ez most egy olyan állam, amely a tőke akadálytalan mozgását kívánja előremozdítani, a munkaerő mobilizációját óhajtja biztosítani, ez most a „workfare-állam”. Mindez érinti a nemzettel kapcsolatos képzetrendszert. Mert e képzet mindig magában rejti a nemzeti egység „idealitását”, azaz, a társadalmi különbségektől való elvonatkoztatást.³¹ A neoliberalizált ra-

²⁸ A multikulturalitás amerikai értelmezéséről, N. Singh, *Culture/wars: recoding empire in an age of democracy*, *American Studies Quarterly*, 1998, 50, 471–522. C. Hayward, and R. Watson, *Identity and Political Theory*, *Washington University Journal of Law and Policy*, 2010.

²⁹ K. Karatani, *Beyond Capital-Nation-State*, *Rethinking Marxism*, 2008, 20: 4, 569–595.

³⁰ B. Jessop, *The return of the national state in the current crisis of the world market*, *Capital & Class*, 2010, 34(1)38–43.

³¹ „A nemzetállam, függetlenül attól, hogy jóléti vagy csak nemzeti jellegű, nem semmíti az osztályok dominanciáját, de a nacionalista ideológia mindig tartalmazza a különbségek negálását. [M]indig van valamilyen többlet a nacionalizmushoz képest: egy olyan nacionalizmus ez, amely nemzetibb, mint maga a nacionalizmus.” É. Balibar, *La crainte des masses*, Paris, 1997, 350.

cionalitás voltaképpen intenziválja a kapitalizmus immanens jellegzeteségeit, azaz, a társadalmi különbségeket, ami meghatározza a nemzeti önértelmezést. Nekünk az a legfontosabb, hogy a „multikulturalitás” jelentéseinek módosulása összhangban van a jólét fogalmának transzformációjával (alkalmi példa: az USA-ban a bevándorlókkal szembeni fellépést az 1996-os *Welfare Reform Act* módosította). Nem szabad feledni azt a tényt sem, hogy a jólét jelentésének változása megnyitotta az ösvényeket a jobboldali pártok számára, amelyek sikeresen mozgósíthatják a szavazókat az immigránsokra vonatkozó félelem okán: „...az idegentől, a munkástól, a fiataloktól, a muzulmánoktól való félelem, [...] mindez egy olyan »úrért« kiált, aki megvéd bennünket”.³² A jöttment, aki munkáért könyörög, és szeretne otthonra lelni, nem más, mint a mi „rendünk” rombolója, a lehetőségeink tolvaja. Ez nem csupán a jobboldali pártok retorikája Európában, más pártok is használják impliciten vagy expliciten a „mérgező Másik” retorikáját.³³ Azok a retorikai alakzatok, mint amilyen a „Másik betörése”, megjelennek azon politikusok beszédfordulataiban is, akik a tolerancia bajnokaiként, a „multikulturális nemzet” szószólójaként tűnnek fel, és meglehetősen sokatmondóak.³⁴ A Másikat meg kell szelídíteni. A nemrég kimondott csatakiáltás, miszerint nem az a probléma, hogy Európa túlságosan multikulturális, hanem, hogy túl kevés az, a fennálló állapottal kapcsolatos kritikai értelmiségi elégedetlenség kifejeződése.³⁵ A neoliborális renddel szembeni ellenszenv a bevándorlóval kapcsolatos nehezítés formájában kerül napvilágra. A kulturális távolságra vonatkozó igény („legyen, létezzen, csak ne közelítsen felém”), amelyet a különféle félelempolitikák érvényesítenek, ezen állapot megnyilvánulásai. A kikényszerített munkaerő-piaci konkurenciának, a pauperizációnak, amely sokakat érint, ára van: a szélsőjobb 10%-os, alkalomadtán 15%-os eredményt ér el a választásokon.

Nem foglalkozom itt az EU *poszt*koloniális tartalmaival: sok európai ország azért tárta ki ajtaját, hogy fenntartsa a versenyhelyzetet a neoliberál-

³² A. Badiou, *The Meaning of Sarkozy*, London, 2008, 9.

³³ A kép persze komplex, vannak olyan országok is, ahol nem érzük tetten az említett jobboldali mobilizációt, E. Ivarsflaten, What Unites Right-Wing Populists in Western Europe?: Re-Examining Grievance Mobilization Models in Seven Successful Cases, *Comparative Political Studies*, 2008, 41, 3. A „mérgező retorika” kérdéséről, A. Azmanova, Against the politics of fear: On deliberation, inclusion and the political economy of trust, *Philosophy Social Criticism*, 2011, vol. 37, no. 4, 401–412.

³⁴ S. Ahmed, *The Cultural Politics of Emotion*, Edinburgh, 2004, 135.

³⁵ G. Bosetti, Introduction: Addressing the politics of fear. The challenge posed by pluralism to Europe, *Philosophy Social Criticism*, 2011, 37, 371.

lis rendben.³⁶ Közben itt vannak a menekültek az európai határokon, akik rossz közérzetet terjesztenek, és lángra lobbantják a különféle fantáziákat, a gazdasági xenofóbiát; nem véletlen, hogy a biztonság elsődleges témává vált Európában, és hogy újra felizzottak a viták a biztonság és a demokrácia viszonylatait illetően.³⁷ A posztkoloniális nyomok mindenfelé megtalálhatóak akkor, amikor a *biztonság ökonomizációjáról esik szó, vagy amikor a társadalmi és a nemzeti biztonság viszonylatáról beszélünk*.³⁸ Hannah Arendt régi állítása, hogy a gyarmati örökség bumerángxént tér vissza, indokolt. Európa európaizálta a világot, de a következményeket vállalnia kell. A muzulmán populációk, amelyeket kapkodóan kockázati tényezőként emlegetnek, maguk is európai beszédmódokat használnak. Ők a paradoxális európaizáció kifejeletjei.

Az európai politikában ott van a posztkoloniális vonatkozásrend, a premodern archaizmus, a nemzettudat, a demográfia, a posztnacionális aspektus és a neoliberalizáció, ami mély összefüggésben áll a gazdasági biztonsággal kapcsolatos képzetekkel. Ez a multikulturális formarendszer alapja.

*

A multikulturalitás taglalása kapcsolatban áll a különbségek teremtésével és tapasztalatával. Nem elégedhetünk meg a különbségekre való naiv utalásokkal, a különbségek misztifikáló rögzítésével: egy ilyen eljárás szükségszerűen mellőzné a társadalmi-gazdasági feltételezettséget. A különbségek mindig folyamatszerűek, nincs olyan logikai hely, amely ezt megszüntethetné. A gyarmatosító rendszerek igenis tisztelték a különbségeket (India jó példa, Kipling főképpen), hovatovább, intenzifikálták a kulturális távolságot a különbség nevében, egyszóval a különbségek ünneplését – mint az emancipáció anyagát – mindig el kell kerülni. A különbözőség nem kezekedik semmilyen emancipációért. Aki úgy értelmezi a multikulturalitást, mint a különbségek iránti szomjúságot, az alaposan téved. Nincs szükség celebrálásra vagy a mikroentitások kollektív tudatának misztifikációjára.

Azt szerettem volna bemutatni, hogy a multinacionális-neoliberalizált kapitalizmus megváltoztatta a különbségek kezelését. Minthogy a kultú-

³⁶ Az integráció dinamikájáról Európában, J. Martinez, Politiques d'immigration: bilan d'un échec, *Cités*, 2011/2 - n° 46.

³⁷ A. Tsoukala, Democracy Against Security: The Debates About Counterterrorism in the European Parliament, September 2001–June, 2003, *Alternatives*, 2004, 29, 417–439.

³⁸ M. Neocleous, From Social to National Security: On the Fabrication of Economic Order, *Security Dialogue*, 2006, 37, 363.

ra a különbségek teremtésének kerete, figyelembe kell vennünk. Korábban szóltam már az Azonos és a Másik közötti viszony közvetítettségéről. Hadd tegyem hozzá: a kultúra maga is az Azonos és a Másik közötti közvetítettség mechanizmusa. A kultúra nem áll meg önmagában, mint a monologikus megnyilatkozások kerete, a kultúrát mindig elsajátítjuk, mint a mindig-már reflektált találkozást a Másikkal: nem véletlen, hogy az antropológia³⁹ kifejtette, hogy a kultúra a jegyek olyan együttese, amelyek a mások távlatai által is közvetítettek, és fordítva; a kultúra a láthatóság egyfajta rezsimje. Nem a másiknak adott elsőbbségről van szó, hanem a tekintetek, a normák, az álláspontok komplex cseréjéről. Valami hasonlót állít Rancière, amikor a franciák és az algírok viszonylatáról értekezik, miközben az Azonos és a Másik közötti eredendő *politikai* relációról beszél: ez egy „reflexív tekintet, amely visszaérkezik hozzánk, amikor a másikat percipiáljuk, akinek a jelenléte módosítja azt, hogy mit jelent franciának lenni”.⁴⁰ Amennyiben a kultúra a tekintetek cseréjének reflexív összegződése a láthatóság jeleinek rezsimjében, akkor a kultúrában benne foglaltatnak azok a tartalmak, amelyeket mások teremtenek rólunk. Van egy olyan pillanat, amikor a Másik megszólít bennünket, és azt mondja „Ti”, vagy „Te”. A kultúra a különböző tartalmak címző igényű tranzakciójaként jön létre, minden csere már reakció valamire. Ez a nemzeti kultúrának a befejezetlenség jellegét kölcsönzi, annak ellenére, hogy a különféle nemzeti ideológiák a hiánytalan közösségben hisznek, az egyneműsítés mindig ideiglenes, és sohasem finalizált, azaz ki van téve a tekintetek újabb cseréjének. Innen ered az azonosság kapcsán formálódó félelem, alkalomadtán az identitáspánik.

Oszlassuk el a félreértést. A multikulturalitás normatív értelmezése a kultúrára mint *kontextuális keretre hivatkozik*, itt jön számításba a választás, amelyet oly nagyra értékelnek a liberalizmusban. Ez érzékenységet igényel a történelmileg létrejött partikularitások iránt, lásd Will Kymlicka finom érvelését a kultúra transzcendentális értelmezése kapcsán. Hogy itt elálltam a normatív elemzéstől, csak azzal van kapcsolatban, hogy azokat a társadalmi feltételeket vizsgáltam, amelyekben a normativitás egyáltalán létrejön. Mert a normatív kivetülések nem légüres térben jönnek létre, és a formaelemzésem a determinációk megragadását tűzte ki célul. Kymlicka, aki oly erőteljesen járult hozzá a nem-naív multikulturalizmus

³⁹ F. Jameson, On “Cultural Studies”, *Social Text*, 1993, No. 34, 17–52. H. Eidheim, When Ethnic Identity Is a Social Stigma, in *Ethnic Groups and Boundaries*, ed. F. Barth, Boston, Little, Brown, 1969, 39–57.

⁴⁰ J. Rancière, The Cause of the Other, *Parallax*, 1998, vol. 4, no. 2, 25.

értelmezéséhez, a liberális politikai filozófia távlatából beszél, és aki ismeri a liberalizmus történetét, tudnia kell arról, hogy e magatartás újszerű. De hadd utaljak a liberalizmus tragikus vonásaira a neoliberalis korban. *Ez része a liberalizmus és a neoliberalizmus közötti feszültségnek, amely ma kulminálódik.* A különbségek normatív elemzése szükségszerűen ütközik a neoliberalizált kapitalizmus logikájával, amelyben a piac utópisztikus eszményét fogyasztják: a liberális értékek gyengék az erős neoliberalizmussal szemben.⁴¹ *Valérie Charolles érdekes könyvet írt a liberalizmus és a kapitalizmus feszültségéről, bemutatta, hogy ez egy kikényszerített szövetség, amelyben mindig a liberalizmus lesz az alávetett fél.*⁴² *Ha így állnak a dolgok, akkor a liberalizmus válságáról kell tárgyalnunk, és arról, hogy a liberalizmus normatív elemzéseit tehetetlenek a világ neoliberalis jellegű elfoglalásával szemben. A jólét jelentéseinek módosulása érinti a multikulturalitás liberális értelmezését, mert összefüggésben áll a különbségekre vonatkozó állami gondoskodással. Hogyan lehetne másképp elképzelni az állami gondoskodást az oktatás rendszerében? Mégsem szeretnék túlságosan hosszan elidőzni itt, az volt a célom, hogy megvilágítsam a kultúra problémáját: a különböző jelentések tartályáról van szó, a különféle legitimitációk közötti harcról. A kontextuális választás liberális elmélete fontos mozzanatot taglal a kultúra kapcsán, de nem teszi tárgygyá a kultúra társadalmi determinációit a kapitalizmusban. Márpedig ha eltekintünk ettől, a különféle félreértéseknek tesszük ki magunkat. Mert a multikulturalitásban nemcsak logikai értelmezéseket, hanem a szociogazdasági meghatározottságokat is tetten érhetjük. Meggyőződésem, hogy csak akkor lehetséges a multikulturalitás reflektálása, ha egyszerre mutatunk hajlamot a normatív elemzésre és a kultúra kritikai leírására.*⁴³ *A feladat összetettebbé vált, de nem kerülhetjük meg.*

Milyen a kultúra szerepe a neoliberalis kapitalizmusban? Nem szabad elfelejteni a modernitás régi igényét, amely a kultúra autonómiájára vonatkozott a gazdasági imperatívusokkal szemben. Vannak olyan modernisztikus megnyilvánulások, amelyek egyenesen utópisztikus tartalmakat rendeltek ezen igényhez. Mi tagadás, ezen törekvés tartalmazza az emancipáció magját. Ám a neoliberalizmus pervertálja ezt az igényt, és

⁴¹ Ezt kíséreltem meg elemezni, K. Josifidis, A. Lošonc, *Neoliberalizam: sudbina ili izbor*, Novi Sad, Graphic, 2007.

⁴² V. Charolles, *Le libéralisme contre le capitalisme*, Ed. Fayard, 2006, különösen a II. fejezet az antiliberalis tókérről. A genezisről, C. Audard, *Altern. Économiques, L'Économie politique*, Le Nouveau Libéralisme, 2009, 4, 26., M. Perelman, *Manufacturing Discontent The Trap of Individualism in Corporate Society*, London, Ann Arbor, 2005, 16.

⁴³ Kymlicka is reagált a kérdésre, W. Kymlicka, *Multicultural Odysseys: Navigating the new International Politics of Diversity*, Oxford, Oxford University Press 2007, 130.

azon tendenciával szembesít bennünket, amely sajátos fényt derít e jelenségre: minden kulturalizálttá válik, csökken a néhai távolság a kultúra és a gazdaság között, a kultúra az áruvilág mintájává válik, és az áruvá válás ikonjait hozza létre. A kulturális tartalmak bevonulásának a gazdaságba ára van. A gazdaság kulturalizációja nem azt jelenti, hogy a kultúra és a gazdaság azonos szintre kerülnek. Az általános kulturalizáció megfordítja a kultúra autonomizációjára utaló igényt, és a tendenciaszerűen általános áruvá válást erősíti. Nem új a diagnózis (a frankfurtiak régen észrevették), de a nagyságrend elképesztő. Ez nem azt jelenti, hogy a kultúra a neoliborális rend determinánsa („utolsó instanciaként”), de azt igen, hogy a kultúra funkcionálisan átstrukturálódott. Innen a kulturális gyakorlatok és a neoliberalizált gazdaság kongruenciája.

Ez a kissé lerövidített távlat mégis láttat valamit a kultúrából mint a választás kontextusából. Van itt még egy aspektus, amely a piac bizonyos dimenziójának dicsőítésével van kapcsolatban. Ráadásul, e mozzanat, ahogy rögvést látni fogjuk, kapcsolatban áll a multikulturalitás sorsával, amely hadd emlékeztessenek, összefügg a különbözőség teremtődésével. A neoliberalizmusban a piac nem annyira a választás szabadságának keretként jelenik meg, hanem mint a fegyelem közege, mint felügyelői instancia. A sokat dicsért spontaneitás érintkezik a „panoptikummal”, a tekintet rezsimjével, amely minden lát.⁴⁴ Abban a rendben, amelyben a médiák és a piac a kultúra legfontosabb teremtői, e tényezőnek különös hatása van.

Egy kommentátor (hadd tegyem hozzá: vonzódik a multikulturalitás tartalmaihoz) a következő módon fogalmaz: a „multikulturalizmus úgy működik, mint alapvető intézmény és konceptuális eszköz a különbségek ellenőrzésében. Mint konceptuális apparátus segít az államnak, hogy létrehozza azokat a fogalmakat, amelyek révén végbemegy a különbözőségekkel kapcsolatos vita”.⁴⁵ Hozzáteszem a következő (amerikai) jelzést is, amely egy haszonelvű kontextusba vezet bennünket: „a multikulturalizmus segíti a kapitalizmus külföldön megvalósuló érvényre jutását”.⁴⁶ Mielőtt levonnám a következtetést, hadd rögzítsek olyan eseteket, amelyeket relevánsnak tartok. Egy író panaszkodik, hogy a „multikulturális jelentések” lefedik a lappangó rasszizmust, és azon lamentál, párban járnak a rasszista aspektusokkal. Szerinte a faj még mindig meghatározó erejű, a globalizáció megannyi konstellációja telítve van faji elemekkel, de a „multikulturalizmus”

⁴⁴ A piac és Bentham kapcsolatáról, M. de Angelis, *The Beginning of History*, London, 2007, 194.

⁴⁵ K. Mitchell, *Geographies*, ibid. 391. T. Asad, *Multiculturalism and British identity in the wake of the Rushdie affair*, *Politics and Society*, 1990, 18, 455–480.

⁴⁶ Mitchell, ibid.

ezt elködösíti, mert lehetővé teszi a különbségek *per se* megvalósuló celebrálását. Dacára annak, hogy a rasszizmus tiltott, a mindennapi rasszizmus rejtve marad. Tipikus a reprezentáció is. A neoliberalizmus nevében fellépő rendőrök mindig jóakaratóak, ők a rend „multikulturális” őrei, seregeik pedig tele vannak olyan nőekkel és férfiakkal, akik élvezik a különbség játékait, és örömhimnuszokat írnak a Különbséghez, miközben azok, akiket rendbe kell szedni, mindig mononacionálisak. Nem véletlen, hogy ez az író⁴⁷ „neoliberális multikulturalizmusról” beszél, utalva a tényre, hogy a neoliberalizmus átítatta a „multikulturalizmust”, vagyis, hogy a „multikulturalizmus a neoliberális képletek intenzifikálódásának alibijévé vált”. A világpiac a totalizáció mintája, a „multikulturalizmus” pedig funkcionális jellegű e vonatkozásban. Egy másik szerző⁴⁸, miután lajstromozza a megfelelő pénzügyi erőfeszítéseket a színesség erősítésére, egy olyan konklúzióhoz jut el, hogy a tőke magába szívja a piaci különbségeket, az állam pedig csak eltűri a létrejött helyzetet, és sok erőforrást használ arra, hogy pacifikálja a buja különbségeket. A multikulturalizmus jó a tőkének, amely a világpiacon mozog, és rossz a területi, rögzített állam számára. A tőke elsajátítja a különbségeket a profit szempontjából, az állam viszont nem teheti meg ugyanezt.

Hogyan értelmezzük az iménti kritikai érveléseket? Egyetlen interpretáció sem vonulhat ki a történelmi értelmezések rendszeréből, az igazságot csak úgy lehet kimondani, hogy figyelembe vesszük a társadalmi konfigurációt. Ha a „multikulturalizmus” a kapitalizmus előremozdítója, akkor eszközzerepben van. A pointillisztikus-fogyasztói ideológia számára az azonosság nem egyéb, mint preferenciakifejeződés, amely a marketing apályainak és dagályainak megfelelően változik, az azonosságot úgy lehet változtatni, mint a fogyasztási cikkek iránti ízlést.

Kétségkívül vannak olyan multikulturalitás-formák, amelyeket bevon-
tak az ideológia áramköreibe. Ez azonban nem fatalitás. Mondottuk, hogy a piac a neoliberalizmusban felügyelő, aki/amely ügyel a különbségek terem-
tődésére. Mindez valóban problematizálja a kultúrát *mint a választás kontextusát*. Ha a kultúra a piac mintái szerint alakul, akkor a következő történik: programokat kínálnak a fennálló keretek között, ezt pedig szabad választásnak keresztelik el. *Ezen állapotot csak akkor haladhatjuk meg, ha újrafogalmazzuk a kontextust, amelyben végbemennek a választások.*

⁴⁷ J. Melamed, The Spirit of Neoliberalism. From racial liberalism to Neoliberal multiculturalism, *Social Text*, 2006, 89, Vol. 24, No. 4, Winter.

⁴⁸ J. Resnik, Multicultural Education – Good for Business but not for the State? The ib Curriculum and Global Capitalism, *British Journal of Educational Studies*, 2009, Vol. 57, No. 3.

Ameddig a piacot istenadta rendként tiszteljük, addig meghatározzuk a multikulturalitás mértékét is. Mert a kultúra mindig kapcsolatban áll a mérhető és a mérhetetlen viszonylatával.

A multikulturalitás tétje az univerzalitás és a partikularizmus közötti (politikai jellegű) hídverés. Ez az alapja annak, hogy elkerüljük a régi csapdát, amit a tanult Frantz Fanon olyan jól felismert, amikor arról beszélt, hogy a gyarmatosított nemzetek értelmiségét milyen veszélyek környékezik akkor, amikor az adott kultúrában csak *partikularisztikus tartalmakat lát, még ha a nemzetféltség okán is.* Ha megrekednek a partikularizmusnál, úgy saját kultúrájukat a partikularizmusok tartályává teszik: „...miközben a néphez akar kötődni, megreked a látható felszínen. Márpedig ez a felszín csupán egy földalatti, sűrű, szüntelenül megújuló élet visszfénye”.⁴⁹ A csapda: az adott kultúra, elvágva az univerzalizmustól, egzotikumává válik. A multikulturalitással kapcsolatos félreértelmezések a jelenkor ellentmondásait tükrözik. A kultúra pedig polemikus fogalom, és a „multikultúra” is az.

⁴⁹ F. Fanon, *A föld rabjai*. Budapest, 1985, 209.